

XƏZƏRSAHİLİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNDƏ ARXEOLoji QAZINTILAR VƏ DƏNİZDƏ SUALTı TƏDQIQATLAR

Abbas Seyidov

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
abbas.seyidov@gmail.com

Leyla Rüstəmovə

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
leyla.rustamova84@gmail.com

Açar sözlər: *Xəzəryanı bölgələr, sualtı arxeoloji tədqiqatlar, Xəzər dənizi, Abşeron yarımadası, Şəhri-Gürəng.*

Əsrlər boyu Xəzəryanı bölgələr uğrunda böyük imperiyalar arasında aparılan müharibələr nəticəsində sərvətlər əldən ələ keçmiş, ərazi dəfələrlə başdan-başa dağıdılmışdır. Beləliklə, e.ə. II minillikdən bu yana mənbələrdə Xəzərin 70-ə yaxın müxtəlif adına rast gəlinir.

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində onlarla abidə qeydə alınaraq, arxeoloji qazıntılarla öyrənilmişdir.

Xəzər dənizinin dibində arxeoloji tədqiqat işləri 1968-1987-ci illərdə aparılmış, suyun altından 4000-dən artıq artefakt aşkara çıxarılmışdır. 2008-ci ildə sualtı arxeoloji tədqiqatların bərpası istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür.

2024-cü ilin avqust-sentyabr aylarında AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun “Xəzər arxeoloji ekspedisiyası” Abşeron yarımadasının Xəzər rayonu ərazisində yerləşən Zirə və Pirallahı istiqamətində, Şəhri-Gürəngdə sualtı arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış, XII-XIV əsrlərə aid saxsı məmulatları və XIX əsrə aid iki batmış gəminin qalıqlarını qeydə almışdır.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ НА КАСПИЙСКОМ ПОБЕРЕЖЬЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ПОДВОДНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В МОРЕ

Аббас Сеидов

Лейла Рустамова

Ключевые слова: *Прикаспийские регионы, подводные археологические исследования, Каспийское море, Апшеронский полуостров, Шахри-Гюргян.*

В результате многовековых войн между великими империями за прикаспийские регионы их богатства переходили из рук в руки, а территория неоднократно подвергалась разрушениям. Следовательно, источники, начиная со II тыс. до н.э. и позднее насчитывают более 70 различных названий Каспийского моря.

С 90-х годов XIX века в прикаспийских прибрежных районах Азербайджана были зарегистрированы десятки памятников, которые были изучены археологическими раскопками.

В 1968-1987 годах на дне Каспийского моря проводились археологические исследования, в результате которых было выявлено свыше 4000 подводных артефактов. В 2008 году были проведены работы по возобновлению подводных археологических исследований.

В августе-сентябре 2024 года «Каспийская археологическая экспедиция» Института археологии и антропологии Национальной Академии Наук Азербайджана провела подводные археологические исследования у берегов Зиры, Пираллахи и Шахри-Гюргяна, расположенных в Хазарском районе Апшеронского полуострова. Были найдены керамика XII-XIV веков и зарегистрированы останки двух затонувших кораблей XIX века.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON THE CASPIAN COAST OF AZERBAIJAN AND UNDERWATER RESEARCH IN THE SEA

*Abbas Seyidov
Leyla Rustamova*

Keywords: *Caspian regions, underwater archaeological research, Caspian Sea, Absheron Peninsula, Shahri-Gurgan.*

As a result of the centuries-long wars between the great empires for the Caspian region, the wealth has changed from hand to hand, and the area has been repeatedly destroyed. Thus, about 70 different names of the Caspian Sea can be found in the sources starting from the 2nd millennium B.C.

Starting from the 90s of the 19th century, dozens of monuments were recorded and studied by archaeological excavations in the Caspian coastal areas of Azerbaijan.

Archaeological researches at the bottom of the Caspian Sea were carried out in 1968-1987, more than 4000 artifacts were discovered under the water. In 2008, some work was done to restore underwater archaeological research.

In August-September 2024, the Caspian Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology and Anthropology of the National Academy of

Sciences of Azerbaijan conducted underwater archaeological research off the coast of Zira, Pirallahi and Shahri-Gurgan, located in the Khazar region of the Absheron Peninsula. Ceramics dated to the 12th-14th centuries were found and the remains of two sunken ships dated to the 19th century were registered.

Coğrafi mövqeyinə, yeraltı və yerüstü sərvətlərinə görə ən qədim zamanlardan yerli və yadellilərin diqqət mərkəzində olan Xəzəryanı bölgələr uğrunda tarixdə böyük imperiyalar arasında yüz illərlə ara verməyən müharibələr nəticəsində sərvətlər əldən ələ keçərək talanmış, ərazi dəfələrlə başdan-başə dağıdılmışdır. Məsələn, Ağ Hunlarla Sasanilər, Ərəb xilafəti ilə Xəzər xaqanlığı [6, 105-113], monqol və səlcuqlularla Xəzərətrafi dövlətlər, Bizansla Xəzərlər, Rusiya ilə Qacar İranı və digərləri arasında amansız müharibələr baş vermişdir.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, vaxtilə Xəzər, Aral dənizi, Qara dəniz bitişik olub və “Xvalın dənizi” adlanıb. Bu gün Xəzər dənizinin uzunluğu 1200 km, ən enli yeri 554 km, sahil xəttinin uzunluğu isə 6500-6700 km-dir. Burada Azərbaycanın payı 800 kilometrədən artıqdır. Xəzər dənizinin adı Avestada “Vouru-Kaşap”–“Geniş su hövzəsi” mənasında işlənmişdir [9, 6-7, 26]. İqtisadi və strateji cəhətdən həmişə tarixçilərin, coğrafiyaçıların, səyyahların, həmçinin qonşu xalqların diqqətini cəlb edən Xəzər dənizi qədim assuriyalıların nəzərincə, onlara şərqdə məlum olan “dünyanın sonu” idi.

Yer üzündə analoqu olmayan bu dənizin (gölün) 70-ə yaxın müxtəlif tarixi adı məlumdur. Dənizin ən qədim adı e.ə. II minillikdə Xəzərdən cənubda yaşayan “kassi” tayfaları ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçılar e.ə. I minillikdə Xəzər dənizinin cənub-qərbində yaşamış “kaspi”ləri (“pi”-cəm şəkilçisidir) kassilərlə eyniləşdirirlər [13, s.104]. Kassilərin etnik mənşəyi mübahisə doğursa da, təxminən e.ə.1742-ci ildə kassi hökmdarı Qandaşın Babilistana yürüş etməsi məlumdur. Qandaşın adında türk elementləri özünü göstərir (məsələn: vətəndaş-bir vətənin sakinləri, yoldaş-eyni yolun yolçuları, Qandaş-eyni qanın daşıyıcısı və s.).

E.ə. VI əsrdə yaşamış, “tarixin atası” sayılan Herodot kaspilər və Xəzər dənizi haqqında yazır ki, cənubdan şimala 15 günə, şərqdən qərbə isə 8 günə üzmək mümkün idi. Tarixdə ilk dəfə e.ə. IV əsrdə Makedoniyalı Aleksandr Xəzər dənizini öyrənmək üçün ekspedisiya təşkil etmək əmri vermişdir. Aleksandrın tarixçisi Arrian yazır: Aleksandr (İskəndər) “Heraklidi ... gəmi-qayıranlarla... Girkaniyaya göndərərək, ona əmr etdi ki, Girkaniya dağlarında meşələri qıraraq ellin tipli, üstüörtülü və üstüaçıq uzun gəmilər qayırsın: o, Kaspi, və ya Girkan adlanan bu dənizin hansı dənizlə birləşdiyini tədqiq etmək istəyirdi...” [2, s.57]. Lakin bu məsələ onun sağlığında yox, ölümündən 40 il sonra həyata keçmişdir. Həmin ekspedisiya belə nəticəyə gəlmişdir ki, Kaspi dənizi daxili dəniz deyil, şimal okeanının körfəzidir. Arrian əmin idi ki,

ekspedisiya səhv fikirdədir: Kəspə dənizi heç bir okeanla əlaqəsi olmayan, qapalı bir dənizdir [4, s.13-14].

Qeyd edək ki, dənizin “Xəzər” adlanması onun sahilində və ətraf ərazilərində VII əsrin ikinci yarısından, X əsrin ortalarına qədər - 300 ilə yaxın mövcud olmuş Xəzər xaqanlığının adı ilə bağlıdır [12, s. 3].

Antik dövr səyyahlarının əsərlərində Xəzər dənizi haqqında bir sıra məlumatlara rast gəlmək olur. Yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi Strabon (e.ə. 64 - b.e. 24) yazır ki, İberianın mərkəzindəki düzənlikdən çaylar axıb keçir. Onlardan ən böyüyü Kürdür... Kəspə dənizinə tökülür. Eramızın ikinci əsrində yaşamış yunan coğrafiyaçısı və astronomu Klavdiy Ptolemey (b.e. 70-147) belə yazır: “...Kəspə dənizi yaxınlığında udlar, olondlar, isoqlar və qerrlər yaşayırlar... Albaniya... qərbdə göstərilən xətt boyu İberiya ilə... İrkan dənizinə (Kəspə-red.) kimi həmsərhəddir” [3, s. 14-15, 23].

Xəzəryanı bölgələrin tarixini, enerji resurslarını X əsrdə yaşamış Əbu Düləf belə təsvir edir: “...Sonra Muğanadək dağlarla Azərbaycana qayıtdım. Mən böyük Təbəristan dənizinin sahili ilə Şirvan vilayətinə daxil olan Bakuya adlanan yerə çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mədəni gördüm: onun gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə çatır. Bunun yanında gecə-gündüz zənbəq yağı kimi ağ neft axan başqa bir mədən də vardır. Axırının icarəyə götürülməsi də elə birincidə olan kimidir [3, s. 119].

Bundan başqa müxtəlif dövrlərdə Yəqut əl-Həməvi (1179-1229-cu illər) Həmdullah Qəzvini (1280-1349-cu illər), Əbd ər-Rəşid əl-Bakəvi (XIV-XV əsrlər), alman alimi Adam Oleari (XVII əsr) və digərlərinin Xəzərin resursları haqqında məlumatları mənbələrdə qalmışdır [3, s.167, 174, 181, 224]. Bu siyahını uzatmaq da olar. Hətta, eramızdan əvvəlki qaynaqlarda midiyalıların neftdən alınan və “Midiya yağı” adlanan alovlanan maddələrin müharibə vaxtı oxlara sürülərək düşmən düşərgəsinə atılması əks olunub [2, s.52].

Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində son yüz ildən artıq dövr ərzində onlarla abidə qeydə alınaraq, arxeoloji qazıntılarla öyrənilmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində fransız Jak De Morqanın Lənkəran rayonu ərazisində apardığı “qazıntılar” zamanı 230-dan artıq daş qutu tipli qəbir, dolmen abidəsi dağıdılmış, əldə olunmuş artefaktlar Avropanın müxtəlif muzeylərinə daşınmışdır [5, s.9-10].

1935-ci ildə E.A.Poxomovun rəhbərliyi altında Şəbran şəhərinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə başlanılmış, 80 ildən artıq (fəsilələrlə) aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində şəhərin orta əsr qala divarları, təsərrüfat quyuları, təndirlər və zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Abidənin əhəmiyyətini nəzərə alan Ümummilli lider Heydər Əliyev Şəbranda aparılan arxeoloji qazıntı işləri ilə yaxından tanış olaraq (Şəkil 1), tapşırıqlar vermiş [11, s.135-137], həmçinin 2003-cü ildə “Şəbran” və “Çıraqqala” qoruqlarının yaradılması barədə Sərəncam imzalamışdır.

1939-1940 və 1947-1966-cı illərdə tədqiqatçı İ.M.Cəfərzadə tərəfindən Bakıdan 60-70 km aralı, Xəzərin sahilində Qobustan qayaüstü rəsmləri aşkar edilmiş, bir müddət sonra C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova tərəfindən Qobustanda, 1963-1975-ci illərdə (fasilələrlə) arxeoloq Q.M.Aslanovun rəhbərliyi ilə Abşeron yarımadasında, 1967-ci ildə arxeoloq F.R.Mahmudov və H.R.Kəsəmənli tərəfindən Lənkəran rayonunda, 1982-ci ildən D.Musayev Quba-Xaçmaz bölgəsində, 2000-ci illərdə arxeoloq A.M.Məmmədov tərəfindən Salyan rayonu ərazisində arxeoloji qazıntılar aparılıb. Respublika Prezidenti İlham Əliyev 29 oktyabr 2013-cü il tarixdə Salyan rayonu ərazisində yerləşən Muğan Babazanlı abidələrinin 2800 illiyinin qeyd olunması haqqında Sərəncam imzalayıb və şəxsən ərazidə maddi-mədəniyyət nümunələri ilə tanış olub (Şəkil 2).

Əsrin əvvəllərində arxeoloq İ.N.Əliyev tərəfindən Abşeron yarımadasında Dübəndi mağarasında, Damba qəbiristanlığında, Kələzağda, Gurgan-Damba ərazisində [7, 189-193], 2011-ci ildə Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası A.Ələkbərov və M.Kazanovanın rəhbərliyi ilə Lənkəran və Lerikin Kravaladi, Cuci Tuk, Mundigah, Amarat və b. abidələrində [1, 370-378], son illərdə arxeoloqlarımız Salyan, Samux, Siyəzən rayonları ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri aparıblar. Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilib ki, təxminən 3-5 min il əvvəldən Xəzər hövzəsi oxşar mədəniyyətə, ideologiyaya mənsub tayfaların məskəninə çevrilmişdir. Xəzəryanı bölgələrdə arxeoloji qazıntı və tədqiqat işləri bu gün də uğurla davam etdirilir.

Xəzər dənizinin dibində arxeoloji tədqiqat işlərinin başlanması XX əsrin 60-cı illərinin sonlarına təsadüf edir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 24 iyul 1968-ci il tarixli 358 №-li Sərəncamı və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 9 avqust 1968-ci il tarixli 702 №-li Qərarı əsasında Xəzər dənizinin sualtı tarixi-arxeoloji abidələrinin öyrənilməsinə hazırlıq işləri ilə bağlı Tarix Muzeyinə tapşırıq verilir. Tarix elmləri doktoru Zelik Yampolski ilkin mərhələdə elmi məsləhətçi olmaqla, praktiki iş sualtı qayıqlar qrupunun rəhbəri, dalgıç Viktor Kvaçidzeyə həvalə olunur. 1987-ci il də daxil olmaqla - 19 il ərzində (kiçik fasilələrlə) V.Kvaçidze Xəzər sahillərində və adalarda sualtı tədqiqat işləri apararaq, 4000-dən artıq maddi-mədəniyyət qalığı aşkar edir (Şəkil 3). Tədqiqatlar Şuvəlan burnunda, Gurgan burnu ilə üzbəüz Abşeron yarımadasının şərq hissəsində, Bakı buxtası və Səbail sualtı istehkamında, Salyan rayonu ərazisində Kürün qədim kanalı və Bəndovan burnunda aparılır. Salyan rayonunda, Kür çayının qədim məcrası və Bəndovan burnu yerində aparılan tədqiqatları sualtı arxeologiya tarixinin mühüm mərhələsi hesab etmək olar. Burada iki yerdə IX-XIV əsrlərə aid xeyli sayda saxsı qablar müşahidə edilib. Həm suyun altında, həm də sahil zolağı boyu mədəni təbəqə və soba qalıqları, daş lövbərlər, metal məmulatlar, gümüş və mis pullar aşkar olunub. Əvvəlcə bu şəhər tipli yaşayış məntəqələri şərti olaraq Bəndovan-1 və

Bəndovan-2 adlandırılmış, sonralar Azərbaycan Tarix Muzeyinin “Orta əsrlər tarixi” şöbəsinin müdiri Rauf Məmmədov Viktor Kvaçidze ilə birlikdə dərc etdikləri məqalədə, aralarında təxminən 20 km məsafə olan iki orta əsr şəhərini - Quştasfi və Muğanı qeyd etmişlər. Bu şəhərlər orta əsrlərdə Azərbaycanın mühüm siyasi və mədəni mərkəzlərindən olmuşdur. 1987-ci ilin çətinlikləri və ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlı şəraitsizlik ucbatından sualtı arxeoloji tədqiqat işləri dayandırılmışdır [10, s. 31-33].

Sualtı tədqiqat işlərində Viktor Kvaçidzedən başqa Gennadi Ağayev də iştirak etmişdir. Sualtı ekspedisiyaların işlərində dalgıç kimi həm yerli, həm də Leninqrad, Moskva və Rostov şəhərlərindən dəvət olunan mütəxəssislər və həvəskarlar da iştirak edirdilər. Ümumiyyətlə, bu ekspedisiyaların əsas tərkibini Azərbaycan Tarix Muzeyinin elmi heyəti təşkil etdiyindən, Xəzər dənizinin sualtı abidələrinin tədqiqi Azərbaycan Tarixi Muzeyində cəmləşmişdir. Burada muzeyin direktoru olmuş Püstəxanım Əzizbəyovanın fəaliyyətini də unutmamaq olmaz.

Sualtı tarixi irsin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 2008-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu sahilboyu və sualtı arxeoloji abidələrin tədqiqi işlərinin bərpa olunması məsələlərini arxeoloq İdris Əliyevə həvalə edir [8, s.114-117]. Bu sahədə uzun müddət fasilə yaranmışından, texniki avadanlıq, lazımı su gəmiləri, eləcə də təlim keçmiş dalgıçlar olmadığı üçün, bəzi nailiyyətlər əldə edilsə də (Şəkil 4), işlər dayandırılır.

Son illərdə AMEA Rəyasət Heyəti tərəfindən elmi müəssisələrin strukturunun təkmilləşdirilməsi, müasir tələblərə cavab verən çevik idarəetmə sisteminin yaradılması, elmi tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində mühüm islahatların həyata keçirilməsinə xüsusi önəm verilir. Bu islahatlara müvafiq olaraq, Xəzər dənizində sualtı tədqiqatların və sahilboyu ərazilərdə, digər su hövzələrində arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması üçün AMEA Rəyasət Heyətinin 12 iyul 2023-cü il tarixli, 16/33 №-li Qərarı ilə Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun strukturunda qismən dəyişiklik edilərək, daxili imkanlar hesabına və mövcud ştat vahidləri çərçivəsində “Xəzər arxeologiyası” şöbəsi yaradılır. Bunun nəticəsi olaraq, 27 avqust-12 sentyabr 2024-cü il tarixlərində (17 gün) qısa bir müddət ərzində Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun “Xəzər arxeoloji ekspedisiyası” Abşeron yarımadasının Xəzər rayonu ərazisində yerləşən Zirə və Pirallahı istiqamətində, həmçinin orta əsrlərə aid Şəhri-Gürgəndə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış və bu tədqiqatlar uğurlu olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı XII-XIV əsrlərə aid saxsı məmulatları və XIX əsrə aid iki batmış gəminin qalıqları aşkar edilmişdir (Şəkil 5).

Texniki imkanlar ucbatından Xəzər dənizində istənilən zaman arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması mümkündür. Fikrimizcə, gəmi, dalgıç paltarı, hava balonu, dalgıç və sair ehtiyacların qarşılınması işləri yoluna qoymaq üçün

“Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ilə əməkdaşlıq edilməli, onlara məxsus olan gəmilərdə quraşdırılan xüsusi avadanlıq, alət və cihazlardan istifadə olunmaqla daha səmərəli sualtı arxeoloji tədqiqatlar aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Alekberov A.İ., (Azerbaijan), Gazanova M. (France). Preliminary Results of The French-Azerbaijan Archaeological Expedition–2013. Lenkoran valley. AAT jurnalı, 2013-2014, Bakı: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2015, 420 s, 370-378 s.
2. Azərbaycan tarixi. 1 cild, Bakı: 1958, 448 s.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: 1989, 328 s.
4. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı: 1999, 160 s.
5. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı: Azərnəşr, 1960, 238 s.
6. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: 1989, 336 s.
7. Əliyev İ.N., Əliyev C.İ. Abşeronda 2013-2014-cü illərdə arxeoloji işlər (Abşeron yarımadası, Türkan kəndi). AAT jurnalı, 2013-2014, Bakı: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2015, 420 s, 189-193 s.
8. Əliyev İ., Rəhmanov A., Əliyev C. Xəzərin sualtı abidələri. AAT jurnalı. Bakı: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2008, 152 s, 114-117s.
9. Əliyev Ş.C. Xəzər dənizi tarixi xəritələrdə. Bakı: 1973, 130 s.
10. Kvaçidze V.A. Xəzər Atlantidası. Bakı: CBS, 2009, 112 s.
11. Maqsudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, 224 s.
12. Плетнева С.А. Хазары. Москва: 1986, 90 с.
13. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı: 1993: 496 s.

Səkil 1. Ümummilli lider Heydər Əliyev qədim Şabranda aparılan arxeoloji qazıntı işləri ilə tanış olarkən (1983).

Səkil 2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Salyan rayonu ərazisində yerləşən Muğan Babazanlı abidələrinin arxeoloji materialları ilə tanış olur (2013).

Şəkil 3. *V.Kvaçidzenin tapıntıları [12, s.85]*

Şəkil 4. *İ.Əliyevin tapıntıları.*

Səkil 5. 2024-cü ilin tapıntıları